

STANISŁAW BĄBA

Komentarz leksykograficzny do zwrotu *noga się komuś powinęła (pośliznęła)*

Z informacji zawartych w NKP pod hasłem *Noga mu się powinęła* wynika, że współcześnie używany zwrot *noga się komuś powinęła (pośliznęła)*¹ wywodzi się z dawnych przysłów: *Czasem i na piasku pośliznie się noga* (Rej, *Zwierciadło*, 1568); *Kiedy się człowiekowi szczęśliwemu raz noga powinie, wielkim pędem do upadku leci* (P. Szczerbic, *Politica...*, 1595); *Gdyć się noga powinie, różno szczęście chynie* (A. Czahrowski, *Rzeczy rozmaite...*, 1599). Wariant z czasownikiem *powinąć się* pojawił się w początkach XVII w., a wariant z czasownikiem *pośliznąć się* – w połowie XIX w. Pierwszy z nich NKP cytuje z przysłów Samuela Rysińskiego (1618) oraz z utworów takich pisarzy, jak J. Korzeniowski, H. Rzewuski, J. Dzierzkowski, W. Łoziński, T.T. Jeź, J. Bliźniński, B.Prus, W.S. Reymont, J. Andrzejewski, P. Gojawiczyńska i J. Putrament, drugi – z utworów J.I. Kraszewskiego, L. Siemieńskiego, E. Orzeszkowej i W. Sabowskiego. Zarówno przysłów, jak i zwrotów nie opatruje definicją.

Inaczej rzecz ujmują współczesne słowniki ogólne, frazeologiczne i poprawnościowe. SJPDor. podaje ten zwrot pod hasłem *noga* oraz pod hasłami *pośliznąć się (poślizgnąć się)* i *powijać się – powinąć się*. Pod hasłem *noga* mamy *noga się komuś (powinie) powinęła, (pośliznie) pośliznęła* z dwoma znaczeniami: 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia' i 'ktoś upadł moralnie, zblądził'. Pierwsze znaczenie udokumentowane zostało dwoma cytatami: „W turnieju, w którym bierze udział tyle świetnych zespołów, i najlepszemu może powinąć się noga” (Sport, 1954); „Wkrótce powinęła mu się noga: jedna, druga, trzecia karta nie dopisała” (Korzeniowski, *Spekulant*, 1846), drugie – cytatem z powieści Gojawiczyń-

¹ Stanisław Skorupka tego typu jednostki frazeologiczne zaliczał do kategorii fraz. Zdaniem Andrzeja M. Lewickiego należy je zaliczać do kategorii zwrotów. Por. A.M. Lewicki, *Składnia związków frazeologicznych*, Biul. PTJ, z. XL, 1983, s. 75–83 oraz *Zakres frazeologii*, w: *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców*, t. IV, Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1992, s. 25–33.

skiej *Ziemia Elżbiety* (1934); „Mówiono: tej się noga pośliznęła, kiecki nosiła zbyt szerokie i dziecię nieślubne ma”. W dokumentacji brak cytatów z formami czasownika *powinie się, pośliznie się*, choć w zapisie postaci zwrotu formy te wyodrębniono.

Pod hasłem *pośliznąć się* (albo *poślizgnąć się*) odnotowano wariant *noga się komu pośliznęła* 'komuś się coś nieoczekiwanie nie udało, nie powiodło, ktoś popełnił jakiś błąd, postąpił niewłaściwie', dokumentując go dwoma cytatami: „Miły chłopiec, przyzwoity, wojażował za granicą, i tak fatalnie pośliznęła mu się noga” (E. Chojecki, *Alkhadar. Ustęp z dziejów ojców naszych*, 1854); „Tają przed nami wszystko, kryją pokusy i niebezpieczeństwa, a potem, gdy się którejś w świecie noga pośliznie, krzyczą na nią” (J.I. Kraszewski, *Dziennik Serafny*). Nie uwzględniono tu drugiej rubryki znaczeniowej, lecz tak zmodyfikowano definicję, że mieszczą się w niej oba uprzednio wyodrębnione znaczenia.

Pod hasłem *powijać się - powinąć się* umieszczono wariant *noga się komuś powinęła* z dwoma znaczeniami: 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia' i 'ktoś upadł moralnie, popełnił błąd, zbłądził'. Pierwsze znaczenia poświadczają dwa cytaty: „I w doborze słów lub ich odrębnych postaci bardzo często noga się autorowi [przekładu] powija” (K. Nitsch, *O przekład Kochanowskiego*, 1920); „Może mi się znowu powinęła noga: krewkość moję chętnie pod chwostę poddaję, byle rzeczy dojść, wyjaśnić ją” (J. Lelewel, *Polska wieków średnich*, 1851), drugie – jeden cytat: „Więc ma ginąć kobieta dobra i rozumna dlatego, że jej się noga powinęła” (B. Prus, *Emancypantki*, 1894). W dokumentacji brak cytatu z formą czasownika *powinie się*, mamy za to cytat z formą czasownika niedokonanego *powija się*.

Jak widać, prezentacja tego zwrotu w SJPDor. pozostawia sporo do życzenia. Przede wszystkim razi brak konsekwencji, zarówno w samym zapisie postaci frezeologizmu, jak i w sposobie definiowania jego znaczeń. W zapisie raz podaje się formy *powinie się, pośliznie się*, innym razem – nie, w interpretacji znaczenia raz wyróżnia się dwie rubryki semantyczne, innym razem jedną, przy czym stale modyfikuje się definicje obu wariantów.

W SJPSzym. zwrot *noga się komuś powinęła, pośliznęła* opracowano jeszcze gorzej niż w SJPDor. Pod hasłem *noga* podano *noga się komuś powinęła, pośliznęła* z dwoma znaczeniami: 'komuś się nie powiodło, nie udało' i 'ktoś popełnił błąd, postąpił niewłaściwie', ale już pod hasłem *poślizgnąć się* przytoczono drugi wariant w postaci *noga się komuś poślizgnęła* z definicją 'komuś się coś nieoczekiwanie nie udało, nie powiodło; ktoś popełnił brzemienny w skutkach błąd, postąpił niewłaściwie', choć wiadomo, że forma *poślizgnąć się* wcale w nim nie występuje. W definicji połączono elementy obu znaczeń, którymi objaśniono *noga się komuś powinęła, pośliznęła*. Pod hasłem *powinąć się* odnotowano *noga się komuś powinęła* (z informacją, że zwrot ma tylko aspekt dokonany) z definicją przepisaną z SJPDor. 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia'.

Według SJPSzym. zwrot zapisany w postaci pary wariantów *noga się komuś powinęła* – *noga się komuś pośliznęła* ma dwa znaczenia, ale każdy z wariantów podany z osobna ma znaczenie tylko jedno!

W SF zwrot *noga się komuś powinęła, pośliznęła* widnieje tylko pod hasłem *noga*: *noga się komu (powinie) powinęła, (pośliznie) pośliznęła* z dwoma znaczeniami: 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia' i 'ktoś upadł moralnie, zblądził', z których każde udokumentowane zostało tylko jednym cytatem: pierwsze tym samym cytatem ze *Spekulanta*, który przytacza SJPDor. pod hasłem *noga*, drugie – tym samym cytatem z *Emancypantek*, który SJPDor. podaje pod hasłem *powijać się – powinąć się*. W dokumentacji brak cytatu z wariantem *noga się komuś pośliznęła, (pośliznie)*; nie ma również cytatu z formą czasownika *powinie się*.

SPP odnotowuje tylko wariant *noga się komuś powinęła* 'komuś się nie powiodło' z ostrzeżeniem: „nie podwinęła”.

Przedstawione tu pokrótce zapisy słownikowe zwrotu *noga się komuś powinęła (pośliznęła)* nasuwają kilka uwag, które złożą się na zapowiedziany w tytule komentarz leksykograficzny. Wymienimy je w następującej kolejności:

1) Zwrot *noga się komuś powinęła, noga się komuś pośliznęła* pojawił się w polszczyźnie dopiero w połowie XIX w., przedtem każdy z jego wariantów funkcjonował jako odrębna jednostka frazeologiczna. Słowniki dokumentują go cytatami z tekstów starszych, w tym zwłaszcza dziewiętnastowiecznych, a tylko sporadycznie cytatami z utworów powojennych. Sprawia to wrażenie, jakoby należał on już do zasobu związków regresywnych, tymczasem w podręcznej kartotece frazeologicznej mam ponad 50 przykładów użycia go w tekstach prasowych i 15 – w tekstach artystycznych. Zatem chętnie się nim dziś posługują zarówno publicyści, jak i pisarze, np. W. Żukrowski, J. Strykowski, R. Kłysł, J. Morton, W. Terlecki, G. Herling-Grudziński.

2) Od samego początku istnienia zwrotu jego wariant *noga się komuś pośliznęła* pojawiał się rzadziej i już w końcu XIX w. stał się wariantem recesywnym. Słowniki cytują go z tekstów powstałych w 2. poł. XIX w., a jedynie SJPDor. – również z powieści opublikowanej w 1934 r. Dodajmy od razu, że występuje on do dziś, ale bardzo rzadko. Odnalazłem go w dwu utworach współczesnych (w obu w wypowiedziach stylizowanych na potoczne): „W fabryce, majster, ma fach w rękach... Teraz używa swobody, może robić, co mu się żywnie podoba. O kobiecie nie pomyśli. Siedzi za kratkami, niech siedzi. A przecież, jej nieszczęsnej noga się pośliznęła, na pewno z jego winy. Wszyscy wokół, sąsiedzi nie sąsiedzi, mówią to samo, nie tylko ja, matka” (Dunarowski, *Przystanek* 9); „ – Niczego nie ukrywałem – kobieto [...] niczego nie musiałem ukrywać. Tylko nie wiedziałem, że jestem człowiekiem jak każdy inny, że tylko narzucałem sobie sztywne rygory. Pośliznęła mi się noga. Upadek wywołał katastrofę, wszystko wywróciło się do góry nogami, straciłem orientację, podnosząc się na kolana.

zobaczyłem inne możliwości. otworzył się przede mną nowy świat” (Wawrzak, *Linia* 111–112). Pominięcie go w SPP nie jest więc uzasadnione. Wbrew temu, co sugeruje SJPSzym., w składzie leksykalnym tego wariantu nie pojawia się nigdy *poślizgnąć się*, lecz zawsze jest *pośliznąć się* (*noga się komuś pośliznęła*, nie: *noga się komuś poślizgnęła*).

3) Zwrot *noga się komuś powinęła* (*pośliznęła*) utrwalił się w aspekcie dokonanym, choć – jak to wynika z zapisu w SJPDor. – jeszcze nie tak dawno używano go sporadycznie również w aspekcie niedokonanym. Jego paradygmat fleksyjny opiera się na paradygmatach obu komponentów, tj. rzeczownika *noga* i czasowników *powinąć się*, *pośliznąć się*, ale realizowany jest wybiórczo, defektywnie. Z trzech czasów zwrot wyróżnia w swojej odmianie dwa (czas przeszły dokonany, czas przyszły prosty), z trzech trybów – tylko jeden (orzekający), z trzech rodzajów – tylko jeden (r.żeński), z trzech osób – tylko jedną (3 os.), z dwóch liczb – jedną (liczba pojedyncza).

Słowniki sugerują, że pierwszego wariantu używa się zarówno w czasie przeszłym (*noga się komuś powinęła*), jak i w czasie przyszłym (*noga się komuś powinie*), ale w przytaczanych w nich cytatach ma on zawsze formę czasu przeszłego. W podręcznej kartotece frazeologicznej mam 22 cytaty z *noga się komuś powinie*, oto wybrane z nich: „Kultura masowa kreuje bohaterów, a gdy powinie się im noga, syci się ich upadkiem, drobiazgowo nicuje ich życie, zagląda do pamiętników, kolekcjonuje kuchenne plotki” (W 1934/30/87); „Piłkarska jedenastka kolejarzy od wielu miesięcy stacza się po równi pochyłej. Zespół, w którym występuje wielu utalentowanych piłkarzy, ma przed oczyma widmo degradacji. Jeśli w ostatnich trzech kolejkach lechitom powinie się noga, o status pierwszoligowców będą walczyć w barażach” (GP 1988/129/6); „Wygrywając wszystkie trzy pozostałe mecze, mamy szansę zrównać się liczbą punktów z Anglikami, a także wyprzedzić Szwedów, jeśli, oczywiście, powinie im się noga w rewanżu z Albańczykami” (PS 1989/174/1); „Teoretycznie każda z drużyn ma jeszcze szanse awansu do finału, nawet nasi piłkarze, gdy 13 listopada pokonają Anglików, a drużynie Jacka Charltona powinie się noga w Turcji. Ale dziś największe szanse ma jednak Anglia” (KL 1991/202/2); „Nie przeczuwał, że noga powinie mu się w Walczu, a wraz z nim czterem jego kumplom, którzy w różnych okresach i z różnym nasileniem uczestniczyli w ‘przewalkach’, jak sam określa swoją działalność” (GZ 1978/14/4); „Jeśli ktoś wykruszy się z dwudziestki przygotowującej się do sezonu, to Adam Jagła lub ja zajmiemy jego miejsce. Ale czekać, aż koledze powinie się noga? Nie, nie mogę powiedzieć, że jestem w kadrze kolarskiej” (TL 1978/296/10 – w wypowiedzi kolarza Zbigniewa Szczepkowskiego).

Warto tu dodać, że formy czasu przyszłego używa się znacznie rzadziej niż formy czasu przeszłego.

4) Wariant *noga się komuś pośliznęła* ma wg SJPDor. i SJPSzym. jedno znaczenie: ‘komuś się coś nieoczekiwanie nie udało, nie powiodło, ktoś popełnił jakiś błąd, postąpił niewłaściwie’ (SJPDor.) i ‘komuś się nieoczekiwanie nie udało, nie powiodło: ktoś popełnił brzemienne w skutkach błąd’

(SJPSzym.); wariant *noga się komuś powinęła* ma wg SJPDor. dwa znaczenia: 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia' i 'ktoś upadł moralnie, popełnił błąd', a według SJPSzym. – tylko jedno znaczenie 'komuś się nie powiodło, nie udało, ktoś doznał niepowodzenia'. Oba zaś warianty, odnotowane pod hasłem *noga*, mają zarówno według SJPDor. i SJPSzym., jak i wg SF dwa znaczenia. Ile znaczeń ma ten zwrot?

Żeby na to pytanie odpowiedzieć, trzeba raz jeszcze przyjrzeć się cytatom ilustrującym poszczególne znaczenia tej jednostki. Żaden z nich nie potwierdza tego, które zawiera w sobie ocenę czyjś postępowania z moralnego punktu widzenia: 'ktoś upadł moralnie, złądził' – 'ktoś upadł moralnie, popełnił błąd, złądził'. Zwrot ma zatem tylko jedno znaczenie, ale definicję tego znaczenia należałoby tak przebudować, żeby uwzględnić w niej zarówno skutek ('nie powiodło się..., nie udało się...'), jak i przyczynę ('popełnił błąd, postąpił niewłaściwie'), a usunąć z niej składnik wartościujący, oceniający ('upadł moralnie'). Sądzę, że wystarczyłoby ją zawrzeć w formule typu: 'komuś się nie udało, nie powiodło; ktoś popełnił błąd, postąpił niewłaściwie'. Zdefiniowane w ten sposób znaczenie można by udokumentować takimi, oprócz już przytaczanych, kontekstami, jak np.: „Udawało się. Przeważnie udawało mi się spełnić, co najpierw sobie zamierzylem. I tylko jeden jedyny raz powinęła mi się noga. Wówczas przegrałem z kretesem” (Kłyś, *Owca* 212); „Poklepujemy się po ramionach, dajemy sobie pyska z dubeltówki, odnajdujemy naszą klasę, w której znowu staramy się zachowywać jak uczniowie, ale przecież podglądamy się ukradkiem, kto się posunął, komu się udało, a komu powinęła się noga” (P 1988/45/16); „Gang, któremu powinęła się noga, staje nie przed trybunałem szeryfów, ale przed konkurencyjnym gangiem, któremu się akurat powiodło” (Herling-Grudziński, *Dziennik* II 30); „Nowacek, bohater filmu, jest górnikiem z konieczności, bo pracę w kopalni wybrał zamiast służby wojskowej. Przedtem był studentem, któremu wielokrotnie powinęła się noga na egzaminach” (TL 1986/136/4); „Do Radomia ściągają również masowo we wrześniu kandydaci na studentów, którym powinęła się noga wcześniej na innych uczelniach” (Polit 1979/3/1); „Pojęcie karuzeli stanowisk nie jest wymysłem dzisiejszej władzy. Nie tak dawno, jeśli ktoś się nie sprawdził jako sekretarz partii, proponowano mu stanowisko dyrektora przedsiębiorstwa rybnego. Jeśli tam powinęła mu się noga, kierowano go do «Ruchu»” (KC 1991/82/5); „Jeśli ktoś popełnił błąd – niech naszą pierwszą reakcją będzie domniemanie dobrych intencji, wyrozumiałość, w miarę obiektywny sąd. Jeśli ktoś zawiódł zaufanie i powinien odejść – dajmy mu odejść z godnością i nie wdeptujmy w błoto każdego, komu powinęła się noga” (Górnicki, *Rzeczy* 185); „[Bill Hickock] został wybrany szeryfem najpierw w Fort Riley, a potem kolejno w coraz to innych miastach. Każdemu z nich zapewnił ład i porządek, urzędując wyłącznie w saloonie, gdzie był niepokonany w pokerze i w spożyciu whisky. Raz mu się jednak powinęła noga: przez pomyłkę zastrzelił własnego policjanta. Wtedy go złożono z urzędu i wyrzucono z miasta” (Kijowski, *Podróż* 45).

5) Jak już wspomniano, SPP pod hasłem *powinąć się* podaje: tylko we fraz. *noga się komuś powinęła* (nie: *podwinęła*) 'komuś się nie powiodło'². Nie zaznacza jednak, że nie powinno się tego czasownika zastępować takimi, jak *potknąć się*, *obsunąć się*, a rzeczownikowi *noga* nadawać formę l.m.: „Ostatnio jednak pani Teresie noga się potknęła, bowiem policja [...] oskarżyła ją o naruszenie przepisów celno-skarbowych, tzn. nieuiszczenie odpowiednich opłat [...]” (W 1988/47/3); „W trzydziestym dziewiątym roku wojna rozpędziła rodzinę Szmajów. Zygmunt z siostrą i rodzicami wylądowali w Radomiu, starszy brat w Piotrkowie, a średni [...] pracował na kolei w Kielcach. To bardzo ułatwiało prowadzenie podziemnej działalności, bo ruchliwość uzasadniona, bo kontakty... Ale w którymś momencie noga się obsunęła. Został aresztowany i osadzony w więzieniu gestapo” (GW 1992/221/17); „Ale złodziejaszkom podwinęły się nogi dzięki czujności policjantów z Komisariatu Kolejowego w Poznaniu” (GP 1991/248/9). W komentarzu należało zatem podać informację o tym, że wymiennosc czasownika jest ściśle wyznaczona i ogranicza się tylko do *powinąć się* – *pośliznąć się*, a rzeczownik *noga* (jako komponent obu wariantów zwrotu) nie wyróżnia formy l.m.

6) W słownikach ogólnych i frazeologicznych można by zapisać ten zwrot w postaci: *noga się komuś powinęła* (*powinie*), rzad. *noga się komuś pośliznęła* (*pośliznie*) 'komuś się nie udało, nie powiodło; ktoś popełnił błąd, postąpił niewłaściwie', a w słownikach poprawnościowych – skomentować wymiennosc jego członu werbalnego (*powinąć się* – *pośliznąć się*) oraz defektywnosc paradygmatu jego członu nominalnego.

OBJAŚNIENIE SKRÓTÓW

NKP: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. II, Warszawa 1970.

SF: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1967–1968.

SJPDor.: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

SJPSzym.: *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1978–1981.

SPP: *Słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. W. Doroszewskiego i H. Kurkowskiej, Warszawa 1973.

Dunarowski, *Przystanek*: W. Dunarowski, *Na przystanku. Opowiadanie*, „Życie Literackie” 1977, nr 29, s. 9.

Górnicki, *Rzeczy*: W. Górnicki, *Rzeczy minione*, Kraków 1983.

² Jak podaje Danuta Buttler w pracy *Rozwój semantyczny wyrazów polskich* (Warszawa 1978, s. 180), czasownik *powinąć się* 'nie udać się' miał dawniej łączliwość swobodną, obecnie ma łączliwość skrajnie ograniczoną: *powinąć się* + *noga*.

Herling-Grudziński, *Dziennik*: G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą 1984–1988*, t. I–II, Paryż 1989.

Kijowski, *Podróż*: A. Kijowski, *Podróż na najdalszy Zachód*, Warszawa 1982.

Kłyś, *Owca*: R. Kłyś, *Zabijcie czarną owcę*, Warszawa 1972.

Wawrzak, *Linia*: J. Wawrzak, *Linia*, Łódź 1985.

GP: „Gazeta Poznańska”.

GW: „Głos Wielkopolski”.

GZ: „Gazeta Zachodnia”.

KC: „Kurier Codzienny”.

KL: „Kurier Lubelski”.

P: „Polityka”.

Polit: „Politechnik”.

PS: „Przegląd Sportowy”.

TL: „Trybuna Ludu”.

W: „Wprost”.